

.....

László János

Reflexiók

Niedermüller Péter tanulmányára

Ha a társtudományok között vannak a pszichológia számára különösen kedvesek, a kulturális antropológia mindenképpen ezek közé tartozik. Elegendő itt csupán Malinowski, Róheim Géza vagy Margaret Mead munkásságára emlékeztetni, akik a kultúrák sajátosságait jórészt lélektani terminusokban fogalmazták meg, vagy a kulturális alapszemélyiség gondolatát megfogalmazó Ruth Benedictre, Ralph Lintonra, Clyde Kluckhonorra, vagy a kognitív antropológusokra, akik Lévy-Bruhl-tól D'Andreadeig, Geertzig vagy Ben Amosig a mentális struktúrák, például a hiedelemrendszerek, az elbeszélő-struktúrák stb. kulturális különbségeire világítottak rá. Noha a kulturális antropológia Niedermüller Péter által képviselt fenomenológiai ihletésű újrafogalmazása első pillantásra a pszichológiának nem sok helyet hagy, a vállalkozásnak számos rokonszenves vonása van. Ezek közül csupán az egyik, hogy vitára készítet. Tudós olvasóit arra sarkallja, hogy ki-ki saját tudományterületét illetően – meglehet nem először – átgondolja a szerző által javasolt kvalitatív-interpretatív, vagy másképpen, fenomenológiai-hermeneutikai paradigma alkalmazási lehetőségeit és következményeit. Az alábbiakban tehát nem a szerző "helyi érdekű", a néprajztudományon belüli paradigmaváltást szorgalmazó okfejtésére kívánok reflektálni, hanem a társadalomtudományokat, így a pszichológiát is (bár utóbbi semmiképpen sem tekinthető tisztán társadalomtudománynak) általában érintő gondolataihoz szeretnék néhány kérdőjelet hozzáfűzni.

1. A színvonalas tanulmányt végigolvasva olyan érzés kerített hatalmába, amilyen Jourdain urat foghatta el, miután megtudta, hogy egész életében "prózában" beszélt. A

.....

szociális észlelés, a hétköznapi helyzetek és szövegek megértésének és magyarázatának kutatójaként ugyanis – ha sajátos módszerek igénybevételével is, melyek közé alkalmanként a laboratóriumi munka is beletartozik – kulturális antropológiát művelek, hiszen ennek univerzális tárgya az emberek hétköznapi gondolkodásának, jelentéstulajdonításának, magyarázatainak vizsgálata. Ráadásul nem csak hogy ráébredtem, hogy "prózában" beszélek, az is kiderült, hogy ezt többé-kevésbé rosszul teszem. Ugyan különbséget teszek a megfigyelhető *jelenségek* és a mögöttük meghúzódó *jelentések* között, vagyis elfogadom a széles értelemben vett szimbolikus interakcionista hagyományt, közvetlenül nem foglalkozom a *valóságkonstrukció*, a társadalomtudományi *adatok* előállításának ismeretelméleti problémáival, és csak módjával gondolom újra a "*szubjektum–objektum*" problémáját. Nem valamiféle ignorancia vagy akadémikus konzervativizmus késztet arra, hogy ezt a foglalatosságot másoknak engedjem át, hanem pusztán annak belátása, hogy a valóság filozófiai-ismeretelméleti megragadásának módja és lehetősége különbözik a szaktudományos kérdésfeltevésektől és megoldási módoktól. Meglehet, a humán pszichológia Mead és Vigotszkij munkássága ellenére még nem ismerte fel a maga teljességében annak jelentőségét, hogy a pszichológiai folyamatokat vizsgálva kulturálisan konstruált jelentésekkel dolgozik (mivel az emberi pszichikumot ezek alkotják és működtetik), ám váljék bármilyen erőteljessé is ez a felismerés, a pszichológia nem tapadhat le a jelentések kulturális termelésénél. A jelentés mint lelki jelenség vagy a lelki jelenségek összetevője nem pusztán értelmezendő kulturális entitás, hanem az emberi agy evolúciós-biológiai kapacitásának vagy ahogy újabban mondják, korlátainak képződménye is. Nem pusztán interszubsjektív kulturális termék, hanem intrapszichikus történet is, ami elvonások, sűrítések, szimbolizációk, egyszóval reprezentációk láncolatában jön létre. Ennek figyelembevétele a kutatásban nem kárhoytatandó *redukcionizmus*, hanem a vizsgált jelenségszint lényegi vonásának elismerése. Ugyanígy nem látok okot arra, hogy a jelentés – mint lelki jelenség vizsgálatában – a pszichológia feladja a *prediktivitás* elvét. Az inger–válasz vagy input–output korrespondenciákon alapuló természettudományos predikciókról nyilván le kell mondania, azonban semmilyen elvi akadályát nem látom annak, hogy akár a jelentésalkotási folyamatok, akár a jelentés és a cselekvés vonatkozásában ne lehetne érvényes predikciókat tennie. Végül a pozitívista szaktudomány harmadik "fő bűne", az *oki magyarázatra* való törekvés, szintén enyhíthető, amennyiben az oki kapcsolatot nem külső ingerek vagy információk, illetve a szubsjektív jelentés vagy a viselkedés között keressük, hanem – a pragmatista hagyományai összhangban – a jelentésalkotás és a viselkedés között. A viselkedés oka ekkor nem a "külső" objektív helyzet, hanem az a jelentés, amit alkottunk róla. A szubsjektív megértés nem önmagában magyarázat; magyarázattá akkor válik, ha a rákövetkező viselkedést képes megmagyarázni. Jóllehet a jelentés vizsgálata a pszichológiában – ide értve a kognitív pszichológiát is, amennyiben az itt egyáltalán helyet kapott – valóban túlhajtott objektívista-redukcionista keretekben valósult meg, a kulturális jelentésalkotás szemléletének és jelenségtörénének bevonásával ez a keret jelentősen tágítható anélkül, hogy a pszichológia szaktudományi irányultságát fel kellene adni.

Magam a szaktudományoknak a filozófiáról való leválását az emberi gondolkodás előrelépésének vélem, amivel természetesen sem az új, akár interdiszciplináris tudományágak születésének lehetőségét, sem a filozófiai reflexió és ismeretkritika szükségességét nem kívánom tagadni, amit talán az is jelez, hogy ezeknek a reflexióknak saját tudományos praxisomra vonatkozó következményeit újra és újra megpróbálom átgondolni.

.....

Ámde eme gondolkodási műveletek nyomán mindeddig nem tudtam azokat a következtetéseket levonni, melyeket az interpretív paradigma képviselői javallanak. Úgy vélem, hogy egy tisztán kvalitatív, fenomenológiai-hermeneutikai vállalkozás keretében a társadalomtudományok – így a pszichológia is – lokálisan érvényes filozófiai minielméletek strukturálatlan halmazává, esetleg egyszemélyes életvilágok jelentéshorizontjának csakis a "benszülött" és az őt "megértő" társadalomtudós által hozzáférhető leírásai válnának. Ily módon a társadalomtudományok közötti határok megszűnésének, a diszciplínák felbomlásának posztmodern víziója aligha kínál vonzó perspektívát.

2. A kognitív társadalomlélektan ismeretelméletére vonatkoztatva mindezt, nyilvánvaló, hogy a mindennapi tudat interszjektív kategóriái és a szociális tudás pszichológiai kategóriái nem esnek egybe. Jól tudjuk, hogy Husserl a jelentés vagy tudás vizsgálatából eleve kizárta az empirikus pszichológiát, mondván, hogy a tudás bármely formája csak a priori intuícióval, nem pedig a partikularitások induktív összegzésével közelíthető meg. Követői közül azonban mások, így például Merleau-Ponty, elismerték hogy a tudás két módja között értelmes kapcsolat állhat fenn; és a pszichológiai elméletnek nem szükségképpen kell a pszichológiai összefüggéseket tiszta empirikus tények közötti összefüggésekre redukálnia. Egyebek között ez a belátás vezette az alaklélektan képviselőit (Koffka, Köhler, Wertheimer), akik az észlelés és a gondolkodás univerzális szerveződését vizsgálták gondosan tervezett kísérletekben. Ezek a kísérletek az elme a priori-ként felfogott alakszervező törvényeit vetették egybe empirikus bizonyítékokkal.

Kétségkívül bonyolultabb a helyzet, amikor a vizsgálat tárgyává maga a jelentés válik. A társadalomtudományok interpretív-kvalitatív felfogása számára az eredeti husserli distinkció az elutasított *tény-empíria* és a kitüntetett *társadalom-empíria* megkülönböztetésében jelentkezik. Utóbbi – Niedermüller Péter megfogalmazásában – "annyiban tekinti a jelenségeket empirikusnak, amennyiben azok a teoretikus megfogalmazás számára elérhetőek, amennyiben azok a teoretikus megfogalmazáson keresztül konstituálódnak meg; az empíria, az empirikus, illetve a konstitutív értelem- és jelentéssz összefüggések egymástól elválaszthatatlan entitások". Mármost Wittgenstein, Berger és Luckmann vagy Gergen óta kevesen vitatják, hogy a jelentés konstruált, azaz egy nyelvjátékon, egy kultúrán, egy közösségen, egy elméleten belül jön létre. Ugyanakkor semmi okát nem látom annak, hogy bármennyire is kontextushoz kötött legyen a jelentés, egy adott kontextusban előállott jelentéseket és magukat a jelentésalkotási folyamatokat empirikus tényekként – sémaként, implicit elméletekként stb. – is figyelembe vegyük.

A szociális empíria felé Alfred Schütz fenomenológiai írásai nyomán – igaz, külön ösvényeken – Goffman, Garfinkel és Heider indultak el. Goffman a mindennap élet szociálpszichológiáját egyfajta szociális etológiaként képzelte el, ahol a rituális jelentésszabályok a bennfentes megfigyelő számára hozzáférhetőek.

Garfinkel az etnometodológiával olyan szociológiát kezdeményezett, ahol a szociális jelentésmátrixot nem a mégoly bennfentes szociológus, hanem a "benszülött" állítja elő. Ez a mátrix a megértés és megértetés gyakorlati célját szolgáló interpretációs eljárásokból szövődik, így a szociológia tárgya nem a társadalmi *intézmény*, hanem a helyileg érvényes *intézményes jelentés* lesz, úgy, ahogyan azt a "benszülöttek" előállítják. A garfinkeli megközelítésben a szociológia kétségtelenül "*etnoszociológiává*" válik, a társadalmi élet tudományává, ahogyan azt egy meghatározott kultúra vagy csoport tagjai elgondolják.

.....

Ha az europszichológia kifejezésnek nem volna lekötött jelentése, Heider naiv észlelés-elméletét is etnotudománynak nevezhetnénk, hiszen Heider a tudósok pszichológiája helyett ugyancsak az emberek saját pszichológiai elméleteinek feltárására törekedett. Ezeknek a naiv elméleteknek a sarokköveit az intencionális állapotokban – szándékokban, hiedelmekben, motivációban, érzelmekben – vélte megragadni. Simmellel végzett kísérletében demonstrálta is, hogy a viselkedés szociális jelentéseinek értelmezése ezekben a terminusokban történik. Ezek a kategóriák tehát a jelentésalkotás univerzális eszközeinek tekinthetők, melyek segítségével persze a különböző kultúrákban nagyon is eltérő jelenségeket lehet létrehozni.

A társadalmi jelentés empirikus tényként való felfogását egyedül Garfinkel utasítja el radikálisan, Goffman a társas-társadalmi élet tényeinek tartja őket, többé-kevésbé zárójelbe téve kulturális geneziséket, míg Heider az intencionális állapotok teoretikus előfeltevéséből kiindulva a jelentésalkotás jelenségeit kezeli empirikus tényként. Heider, Goffmantól és Garfinkeltől eltérően, ki nem mondottan is jelentés-reprezentációs problémákat kezel, vagyis azokat a kognitív eszközöket vizsgálja, amelyek révén az egyén képes jelentést alkotni a szociális világról. Jólehet a kognitív társadalomlélektanban a jelentésalkotásról az információfeldolgozásra helyeződött a fő hangsúly (ezt tükrözi például Heider elméletének redukálódása jelentésalkotásról jelentésattribúcióra, vagy a kulturális kánonokat is figyelembe vevő harteletti sémaelmélet elszegényedése, vagy más oldalról a kultúráközi pszichológia felvirágzása, amely univerzálisnak tekintett pszichológiai folyamatok "helyi" variációit írja le), a heideri alapelemekből építkező elméletek (a forgatókönyv-elmélet, a szociális viselkedés implicit elméletei, a szociális reprezentáció-elmélet stb.) visszahelyezték jogába a szubjektív jelentésalkotást. Ezekben az elméletekben valóban megvan a lehetőség arra, hogy ne csak az intencionális állapotokat, hanem a kulturális kánonokat is figyelembe vegyék – s erre az első kísérletek az utóbbi években valóban meg is történtek. Azonban sem a Bruner által javasolt folkpszichológia, sem a Markus által vázolt kulturális pszichológia nem mond le arról, hogy az emberek naiv pszichológiai elméleteit és az ezekkel összefüggő jelenségeket empirikus tényként kezelje. Olyan empirikus tényekként, amelyek egy reflexív pszichológiai elméletben elrendezhetők, s amelyeknek az egyének viselkedését illető következményei vannak.